

Η ΔΥΣΠΙΣΤΙΑ ΣΤΟ ΕΝΤΥΠΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

Ἡ ἔκδοση τῶν πρώτων ἑντυπων βιβλίων βρῆκε πραγματικότητα τὴ λειτουργία βιβλιοθηκῶν χειρογράφων στὰ μοναστήρια καὶ στὰ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς καὶ παράδοση τὴ συγκρότηση ἰδιωτικῶν συλλογῶν· ἀκόμη οἱ λατρευτικὲς ἀνάγκες σὲ κάθε ἐνοριακὸ ναὸ ἐπέβαλαν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀριθμοῦ λειτουργικῶν βιβλίων γιὰ νὰ μποροῦν οἱ κληρικοὶ νὰ τελοῦν ἀπὸ αὐτὰ τὶς ἀκολουθίες.

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἑντυπο βιβλίο δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε χωρὶς ἀντιστάσεις,¹ ποὺ ἐντοπίζονται κυρίως στὸ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο, καὶ οἱ ἀντιστάσεις αὐτὲς ἔζησαν μέχρι τὸν 19ο αἰῶνα ἢ καί, σὲ μερικές περιπτώσεις, ὡς τὴν ἐποχὴ μας.

Οἱ λόγοι ποὺ ἔθρεψαν τὶς ἀντιστάσεις στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἑντυπο βιβλίου θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν πρῶτα στὴν προσιτότητα τοῦ χειρογράφου· χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν τοὺς τελευταίους αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν τυπογραφία μποροῦσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν ἐκείνους ποὺ θὰ περνοῦσαν στὴν κατοχὴ τους, ἀνάλογα μὲ τὴν ἀνθεκτικότητα τῆς ὕλης, τὴν ἐπιμελημένη γραφὴ, προπάντων τὶς συνθήκες διατήρησής τους. Σὲ μερικὰ μοναστήρια χρησιμοποιοῦνταν μέχρι τὶς μέρες μας χειρόγραφα λειτουργικὰ βιβλία ποὺ γράφτηκαν πρὶν 2-3 αἰῶνες. Καὶ σὲ αὐτὰ καὶ σὲ ἄλλα ποὺ βρίσκονται σὲ

1. «Σὲ ὅλο τὸν φαναριώτικο αἰῶνα [1671 ca.-1774] τὸ χειρόγραφο ἀνταγωνίζεται τὸ ἑντυπο· ἡ ἀκρίβεια, οἱ δυσκολίες τοῦ ἐμπορίου, ἡ δυσπιστία πρὸς θρησκευτικὰ κείμενα δημοσιευμένα σὲ δυτικὸ περιβάλλον, ἔχουν ἀποτέλεσμα νὰ συνεχίζεται τὸ ἔθιμο τῆς ἀντιγραφῆς βιβλίων, εἴτε στὰ μοναστήρια, εἴτε στὰ σχολεῖα, εἴτε σὲ ἄλλα πολιτισμικὰ κέντρα» σημειώνει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθῆνα 1975, σ. 119.

Ἡ ἀνακοίνωση ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα· ὑποτυπώνει μιὰ μελέτη ποὺ ἐλπίζω σύντομα νὰ ὀλοκληρώσω.

βιβλιοθηκές ή ιδιωτικές συλλογές υπάρχουν χρονισμένα σημειώματα που δείχνουν πλούσια και συνεχή ζωή του χειρόγραφου βιβλίου.

Αν επιμελούμε ακόμη στην παραγωγή-πρόσκτηση του βιβλίου, θα διαπιστώσουμε ότι το χειρόγραφο βιβλίο παράγεται και αποχτιέται μέσα στους παραδοσιακούς όρους της πολιτισμικής και οικονομικής πραγματικότητας.

Οι λίγοι ή πολλοί γραμματισμένοι άντεγραφαν τα παλιότερα κείμενα: ήταν αυτό συνέχεια της εφαρμογής των κανόνων του παιδευτικού συστήματος, που ή αντιγραφή ήταν τρόπος μάθησης και βελτίωσής της, αλλά και μέσο ένταξης του γραμματισμένου μέσα στην κοινωνία του με αυτή του την ιδιότητα που τον προσδιόριζε και τον ξεχώριζε, τον έκανε αναγκαίο για τις υπηρεσίες του, τον καταξίωνε κοινωνικά.

Το χειρόγραφο βιβλίο είτε παλιό, χρησιμοποιημένο, είτε παραγγεμένο καινούριο στον γραφέα της εποχής δεν είναι φτηνότερο από το έντυπο· όμως αποχτιόταν χωρίς την ανάγκη λειτουργίας αγοράς, με τρόπους απόλυτα προσαρμοσμένους στις συνθήκες της αγροτικής, οικόπεχνης και πάντως όχι έμπορευματικής και εκχρηματισμένης οικονομίας· αντίθετα ακριβώς, για την απόκτηση του έντυπου βιβλίου, που έρχόταν από τη Δύση και κυριότατα τη Βενετία, απαιτούνταν χρηματικά πλεονάσματα ή διαθέσιμα περιθώρια στο ισοζύγιο «ανταλλαγής» προϊόντων της Ανατολής με τη Δύση.¹ Κι όταν λέμε λειτουργία αγοράς, καλό είναι να σκεφτόμαστε την αδυναμία του επιχειρηματία-εκδότη να στείλει δείγματα των βιβλίων του — με το τράβηγμα των 500-1000 άντιτύπων και τις δυσκολίες των μεταφορών — στον ευρύ χώρο της ελληνικής Ανατολής: ή έλλειψη προσφοράς έντύπων ήταν κύριο στοιχείο για τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα της ζήτησής τους, αφού κανένας δεν αναζητά αυτό που δεν προσφέρεται. Έτσι ή μαζική εισροή του έντυπου βιβλίου προϋπέθετε μεταβολή των δεδομένων της οικονομίας στην «καθ' ήμās Ανατολή»² και μέχρι τότε οι παιδευτικές γνωστικές ανάγκες θα ικανοποιούνται με την παραγωγή και τη χρήση των χειρόγραφων βιβλίων.

Υπήρχαν βέβαια και οι πρακτικές ανάγκες για καθαρά και εύκολοδιάβαστα βιβλία: «καθαρωτέρω και εύκρινή τύπω εις χρήμα των έν γρήρα

1. Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισαγωγή, επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα, «Μέλισσα», 1979. Εισαγωγικό σημείωμα, σ. 35.

2. Εύτυχία Δ. Λιάτα, «Ειδήσεις για την κίνηση του ελληνικού βιβλίου», *Ο Έκκλιστής* 14 (1977) 34-35.

διατελούντων» σημειώνει ο εκδότης στον πρόλογο βιβλίου του 1714¹ και ακόμη ανάγκη νά'χει καθένας προσωπικά βιβλία για όλικές και έπανα-λαμβανόμενες αναγνώσεις: «όπου όρέγεται νά εύρη την γλύκαν έτούτου του βιβλίου πρέπει νά τó περάση όλο» σημειώνει αναγνώστης τής Βίβλου, Βενετία, "Αλδος, 1518· και έπόμενος αναγνώστης άπαντᾶ: «καλά έίπες νά τó περάση κανείς όλον είναι καλόν. όμως έτούτο θέλει νά διαβάζεται με συλλογισμόν και έχει άργητα και είναι χρεία νά εύρης ιδιόν σου και ούχι άλλότριον· διατί ακόμη δέν καβαλικεύεις και σταθεΐς σέ άπεξέβουν· και μόνον που τó γεύεσαι τó παίρνουν άπεμπρόσου, ως τó έτυχον έγώ, και μό-νον ή όρεξις σου άπομένει και όχι άλλο όφελος».²

"Αν θελήσουμε νά εξετάσουμε ψυχολογικούς παράγοντες που επηρέα-σαν τó πέραςμα από τó χειρόγραφο στό έντυπο βιβλίο, θά πρέπει νά ση-μειώσουμε τή γοητεία που θά άσκοϋσε τó καινούριο και κομψό έντυπο, του όποίου ή άπόκτηση ένέτασσε τó χρήστη του σέ άλλη σειρά μέσα στήν κοινωνική ιεραρχία, καθώς τόν έκανε κοινωνόν τών κατακτήσεων μιᾶς προόδου, που αύτός και ή κοινωνία του δέν την παρακολούθησαν στους άναβαθμούς της. "Αντίθετα ή αύθεντικότητα τής παραδομένης μορφής του χειρόγραφου βιβλίου³ —που, ᾶς σημειωθεί, τή μορφή της μιμήθηκαν με

1. *Άρχιερατικόν...*, Βενετία, Βόρτολης, 1714, σ. (7).

2. Νικόδημος Παυλόπουλος, «Τό Α, Β, Γ του καταλόγου τής Βιβλιοθήκης τών έντύπων τής Ίερᾶς Μονῆς Λειμῶνος». "Ανάτυπο από τó περιοδικό *Δελτίον ή οδός τοῦ Κυρίου*, Μυτιλήνη 1976, σ. 30, άρ. Α57.

3. "Η αύθεντικότητα τής άνατολικῆς χειρόγραφης παράδοσης τών κειμένων δέν φαίνεται νά άμφισβητήθηκε από τους κατοίκους τής «καθ' ήμᾶς "Ανατολῆς». "Ετσι και ή άπονομή τής δικαιοσύνης από τά εκκλησιαστικά δικαστήρια γίνονταν με βάση τους νομοκάνονες και τίς διάφορες συλλογές δικαίου από χειρόγραφα, κυρίως, κατά τους πρώτους αιώνες τής Τουρκοκρατίας, ή από χειρόγραφα και έντυπα παράλληλα, πρὸς τó τέλος της. "Αντίθετα στίς βενετοκρατούμενες χώρες, που τó δικαίο τών κρα-τούντων άπονεμόταν με βάση τίς έντυπες νομικές συλλογές, ήταν φυσικό ό στρεψό-δικος κατηγορούμενος παραβάτης τών όρθόδοξων εκκλησιαστικῶν νόμων νά προσπα-θεΐ νά προσβάλει την έγκυρότητα τών κειμένων νόμων, που όστόσο άναγνώριζε ή Βε-νετική Πολιτεία, επειδή ήταν χειρόγραφοι. Κάτι τέτοιο δέν μπορούσε βέβαια νά γίνει στό χώρο τής όθωμανικῆς "Ανατολῆς, όπου ή έρότητα του χειρογράφου ήταν άπα-ρβίαστη για τους κρατούντες.

Τό παράδειγμα άμφισβήτησης τών χειρόγραφων νόμων είναι από μιᾶ δίκη δια-ζυγίου στη Λευκάδα τó 1721. "Ο έναγόμενος σύζυγος ύποστηρίζει: «Βιβλίον με χειρό-γραφα δέν ήμπορεΐ νάχη καμία πίστιν έστωντας νά μη είναι σταμπάδο. Διατί οι βα-σιλείς και οι άριστοκρατίαις έχουν επί ταῦτα εκλεγμένους ρήτορες, άξιους εἰς γράμ-ματα, εἰς πράξεις και έργατα δια νά στοχάζουν τά βιβλία πριν νά σταμπαραισθουν, κάνοντας με όρκον τους την πίστιν έγγραφως πώς τά εξέταξαν και τά εύρήκαν αλη-

φθίνουσα ακρίβεια στο χρόνο και τὰ έντυπα— ήταν στοιχειώο άντισταθμιστικό στην τάση για άποδοχή τοῦ καινούριου.

Ἄλλα και οἱ συγγραφείς ήθελαν νά δοῦν τυπωμένα τὰ βιβλία τους με την έλπίδα λιγότερο τοῦ κέρδους και περισσότερο τής πλατύτερης διάδοσης και τής καλλιτεχνικῆς «σύγχρονης» εμφάνισης.¹

Ἡ τακτική ποῦ επικράτησε κατά την έκδοση τῶν βιβλίων στη Βενετία, αλλά και σέ άλλες εὐρωπαϊκές πόλεις, ὅπου Ἑλλήνων και ξένων τυπογραφεία τύπωσαν έλληνικά βιβλία, ήταν πρακτική έπεμβάσεων στά κείμενα, συντμήσεων και «έξομαλύνσεων» κατά την έμπορική πρακτική αλλά και τίς έπεμβάσεις τῶν διορθωτῶν-λογίων τής διασποράς ή τῶν παρεπιδημούντων λογίων τής Ἀνατολῆς. Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος για νά συγκεντρωθοῦν, οὔτε δειγματοληπτικά, οἱ μαρτυρίες και οἱ διαμαρτυρίες τῶν Ἑλλήνων λογίων για την κακομεταχείριση τῶν κειμένων τους κατά την εκτύπωση: ἀπό τόν Παχώμιο Ρουσάνο ὡς τόν Καيسάριο Δαπόντε, τόν Ἀθανάσιο Πάριο και τόν Κοραή, ὅλοι διαμαρτύρονται για ποικίλες έπεμβάσεις.

Παρόμοιες περικοπές και έπεμβάσεις παρατηροῦνται και στά λειτουργικά βιβλία: ἐδῶ ὁ εκδότης και ὁ διορθωτής δυσκολεύονται στο έργο τους, ἀφοῦ ή χειρόγραφη παράδοση τῶν λειτουργικῶν κειμένων ποικίλλει και οἱ διατάξεις τῶν Τυπικῶν τής Ἀνατολικῆς λατρείας διαφέρουν ἀπό εκκλησία σέ εκκλησία και ἀπό μοναστήρι σέ μοναστήρι.

Ἡ παραχάραξη τῶν λειτουργικῶν βιβλίων συνειδητοποιήθηκε ένωρίς και άρχισαν προσπάθειες για τή βελτίωσή τους. Ὁ Νικόλαος Μαλαξῆς (μέσα 16ου αἰῶνα) «διεφθορότων τῶν πρωτοτύπων, έτηγορθώσατο πάν-

θινά και δίχως σφάλμα. Τάδε πίστη σταμπάρεται εἰς την άρχην και κεφάλαιον τοῦ βιβλίου, με έτέραν ὁμοίαν πίστιν τοῦ γινκουγινζατόρο (=inquisitor, λογοκριτής) εκλεγμένου δια τάδες ὑπόθεσες, δίνοντας έλευθερίαν νά σταμπάρεται τὸ βιβλίον, με άπαρασάλευτη τάξη, νά γράφεται τὸ έτος και τὸ ὄνομα τοῦ σταμπαδούρου δια νά εἶναι παιδευμένος αν σφάλλη, ή αν σταμπάρη δίχως ταῖς αὐταῖς ζεταξες. Δια ταῦτα δέν ήμπορεῖ νά έχη καμία πιστη μηδὲ στόχαση τὸ αὐτὸ βιβλίον χειρογραμμένο, θέλοντας ὅτι νά εἶναι νόμιον». Τὸ κείμενο σχολιασμένο βλ. Ἀριστείδης Γ. Δημόπουλος, *Ἡ δίκη διαίγνιον κατά την μεταβυζαντινήν περίοδον*, Ἀθήνα 1964, σ. 37 παραρτήματος, 85-86.

1. «[...] κέκρικα τῇ σκέπῃ σου παραθεῖναι ἵνα τυπούμενα, τῆς ἐμφύτου εὐωδίας, και τετυπωμένα τοῖς φιλομούσοις περιφερόμενα, τῆς ἰδίας ώραύιτητος μη εκπέσωσι» γράφει ὁ ιερέας Θεόδωρος Γρυπάρης, Ζάκυνθος 1693, στὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο, στή Βενετία. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Παρατηρήσεις στὸν έλληνικό κώδικα XI, 28 τῆς Μαρκιανῆς.—Ἐπίγραμμα στο Θωμᾶ Φλαγγίνη», *Θησαυρίσματα* 13 (1976) 204.

τα και εις τὸ ὑγιέστατον ἀποκατέστησε»¹ ἀλλὰ συγχρόνως παρενέβαλε καὶ δικά του τροπάρια. Τὴν προσπάθεια θὰ συνεχίσουν πολλοὶ λόγιοι καὶ μάλιστα ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός (μέσα 19ου αἰώνα).²

Ἄν θελήσουμε νὰ ἱεραρχήσουμε τὰ αἵτια τῶν ἐπεμβάσεων καὶ τῶν παραχαράξεων σὲ κείμενα κατὰ τὴν ἐκτύπωσή τους, θὰ πρέπει στὴν πρώτη θέση νὰ βάλουμε τὸ τυχαῖο καὶ τὴν ἄγνοια. Ὑπάρχει πάντα τὸ πρόβλημα τῆς κακῆς χειρόγραφης παράδοσης: τὰ τυπογραφεῖα πολλὲς φορὲς δὲν ἔχουν στὴ διάθεσή τους περισσότερα ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο.³ Ὑστερα ἔρχονται οἱ σκοπιμότητες τῆς ἐμπορικῆς ἐπιχειρήσεως. Ἀκόμη οἱ ἀνάγκες τῶν γεννιοῦνται ἀπὸ τὶς ἐξάρσεις τῶν δογματικῶν καὶ ἰδεολογικῶν ἀντιθέσεων. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σπρώχνει τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς διορθωτὲς νὰ περάσουν ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση στὴν ἀλλοίωση καὶ τὴ νόθευση, καὶ ἀπὸ τὴ σύντμηση στὴ λογοκριτικὴ περικοπή.

Δογματικὲς διεκκλησιαστικὲς ἀντιθέσεις: οἱ ὀρθόδοξοι κατηγοροῦσαν τοὺς παπικοὺς γιὰ νοθεύσεις καὶ παραχαράξεις τῶν κειμένων καὶ στὰ χειρόγραφα. Τώρα ποὺ τὰ τυπογραφεῖα ἦταν στὰ δικά τους μόνο χέρια ἢ

1. Ἀντώνιος Ὑπαρχος, προλογικὴ ἐπιστολὴ στὴ σειρά τῶν Μηναίων, Βενετία, Σπινέλης, 1548-52. Βλ. Ἐ. Legrand, *Bibliographie Hellénique, 15-16 al.*, τ. I, σ. 277-281. Πβ. καὶ Μ. I. Μανούσκακας, «Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ Ἐ. Legrand», *Ἑπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 7 (1957) 41-43.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα ἔκδοση, νόθευση καὶ ἀποκατάσταση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. μέχρι τὴν ἐποχὴ μας, βλ. σύντομο χρονικὸ καὶ βιβλιογραφία: Ν. Β. Τωμαδάκης, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας*, Ἀθήνα 1965, σ. 66-70, 131-142, 147-148.

3. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ ἐκδότης Ἰππόλυτος Βάρελης ἀπὸ τὴ Βενετία στὸν Ἑμμανουὴλ Προβατάρη (Ρώμη):

28 Μαρτίου 1566: «[...] ἐποθέμιον νὰ ἔβανες τινὰν νὰ μὰς ἔγραφε τὸν Πτοχοπροδρόμο καὶ ὅτῃ ἡπάγῃ νὰ τὸ πληρόσο, ἢ καὶ τίποτε ἄλλον ὁμορφον [...]».

21 Ἰουνίου 1567: «[...] Ταῖς κανόνες τὸν ἁγίον ἔχο τοῦ χερίου ἢ δὲ τὸν ἀποστόλον καὶ τὸν συνόδον ἡσὴν εἰς σταμπα Παρισίου [...] παρηκαλὸ τὴν ἡμετέραν ἀγάπην ἦνα ἡδὺς καὶ νὰ μοῦ κοιτιάρῃς ἓναν κανόνα τὸν ἁγίον Ἀποστόλον μετὰ τῆς ἐξιγίσεως Ζωναρά καὶ ἡδὲ ἂν κονφάρῃ με ἐτοῦτο τοῦ Παρισίου [...]».

Τὰ ἀποσπάσματα προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ βατικανὸ κώδικα 2124 καὶ τὰ γνωρίζω ἀπὸ φωτογραφίες ποὺ μοῦ δάνεισε γιὰ μελέτῃ ὁ καθηγητὴς κ. Μ. I. Μανούσκακας. Τὴν ἔκδοση τοῦ κώδικα ἐτοιμάζει ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἐπιστολαὶ Ἑλλήνων πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον ΙΓ' (1572-1585) καὶ τὸν καρδινάλιον Σιρλέντον († 1585)» (Ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ βατικανοῦ κώδικος 2124)», *Ἑπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 17 (1967) 45-46. (Κυκλοφορεῖ μόνο σὲ ἀνάτυπο, Ἀθήνα 1974.)

στά ἐδάφη τους, οἱ ὑποψίες γιὰ παρεμβολή τῶν κακοδοξιῶν τους σ' αὐτὰ ἦταν περισσότερο ἔντονες. Ἡ πτώση τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ὑποχώρηση τῆς παιδείας εἶχε τὸν ἀντίκτυπό της καὶ στὴν ὀρθόδοξη θεολογία. Ἀντίστροφα, ὁ ἀγώνας πρὸς τὶς ἐπιβουλές καὶ κακοδοξίες τῶν Δυτικῶν ἔγινε μεγαλύτερος ἀφοῦ τώρα οἱ Δυτικοὶ μὲ τὴν ἔγκριση ἢ τὴν ἀδιαφορία τοῦ Τούρκου μπορούσαν εὐκολότερα νὰ προπαγανδίζουν τὶς θέσεις τους καὶ νὰ προσηλυτίζουν. «Ὡς ἀναφεροῦν ἐδῶ, ἐνδεικτικά, οἱ ἐκδόσεις τῆς «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (1628-1677).¹ Οἱ ἀντιθέσεις καὶ οἱ ἀγῶνες καθολικῶν-προτεστάντων μεταφέρονται στὴν Ἀνατολή. Ὁ μεταξὺ τους ἀγώνας θὰ δημιουργήσῃ λεπτὰ λογικὰ καὶ ρητορικὰ ἐργαεῖα ποὺ θὰ τὰ χρησιμοποιοῦν οἱ ὀρθόδοξοι γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς καθολικοὺς μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν προτεστάντων καὶ ἀντίστροφα. Οἱ Ὀρθόδοξοι Ὁμολογίες Πίστεως τῆς Τουρκοκρατίας καὶ Βενετοκρατίας εἶναι διαβρωμένες ἀπὸ τὴ δυτικὴ θεολογικὴ σκέψη σὲ μεγάλο βαθμὸ, ὥστε, ὅχι ἀδικαιολόγητα, πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς θεωρήθηκαν στὸν καιρὸ τους αἰρετικές.²

Οἱ πραγματικότητες αὐτὲς εὐαισθητοποίησαν τὸν ἀναγνώστη τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ μικρές του δυνατότητες, ἐξαιτίας τῆς λειψῆς του παιδείας, γιὰ νὰ προστατέψῃ κάθε φορὰ τὴν ὀρθόδοξίαν του ἐντοπίζοντας τὴ νόθευση, τὸν ἔκαναν προσεκτικὸ, φιλόπομπο. Τοὺς φόβους του ἐνίσχυαν οἱ προσωρήσεις Ἑλλήνων λογίων στὸν παπισμὸ ἢ τὸν προτεστάντισμὸ ποὺ βιβλία τους ἔρχονταν ἀπὸ τὴ Δύση.

Καὶ ὅσοι ἀντιλαμβάνονταν τὴ νόθευση δὲν μπορούσαν νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν τὰ ἐντυπα βιβλία τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφείων ὅσο καὶ τὶς γραικολατίνες ἐκδόσεις, ποὺ ἦταν μοναδικές, ἀφοῦ οἱ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις ἄρχισαν πολὺ ἢ δὲν ἀλύψαν ποτὲ πατερικά, ἱστορικά, καὶ φιλολογικὰ κείμενα ἀκόμη καὶ λειτουργικά. Ὁ μόνος δρόμος γιὰ κάποια ἰσορροπία τοῦ ἀναγνώστη ἦταν ἡ χρῆση τῶν βιβλίων μετὰ ἀπὸ ἐλεγχοὺς τους, ἀνάλογα μὲ τὶς δυνάμεις του.

Κάποτε ἕνας ἀναγνώστης (ἄρχὲς 18ου αἰῶνα) θέλει νὰ προφυλάξῃ τοὺς ἐπόμενους χρῆστες τοῦ βιβλίου *Graeciae Orthodoxae*, ποὺ τυπώθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1659 μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Λέοντα Ἀλλάτιου καὶ πε-

1. Ζαχ. Ν. Τσιρπανλῆς, «Οἱ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις τῆς Sacra Congregatio de Propaganda Fide (17ος αἰ.). Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ», *Παρθενώ* 16 (1974) 508-532.

2. Οἱ ἐργασίες τοῦ Ἰω. Ν. Καρμίρη ἔχουν φωτίσει ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς τὸ θέμα τῶν Ὁμολογιῶν. Βλ. κυρίως τὴ μελέτῃ του: «Ἐτερόδοξοι ἐπιδράσεις ἐπὶ τὰς Ὁμολογίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος». Ἀνάτυπο ἀπὸ *Νέα Σιών*, Ἱεροσόλυμα 1949.

ριέχει έργα τοῦ πατριάρχῃ Ἰωάννῃ Βέκκου: «Ὁ ψευδεπίσκοπος οὗτος Κωνσταντινουπόλεως, ἐστὶν ἐκ τῶν ὧν ἀναιδῶς ἐν Ρώμῃ ὁ πάπας ὁσημέραι χειροτονεῖ, καλούμενος Βέκος· ἀλλ' οὐ Βέκος ἀλλὰ πέκος. Ὅθεν δεῖ σε προσέχειν, ὅτι τὰ ἐν τῷ παρόντι αὐτοῦ συντάγματι, τὰ πλεῖστα νόθα ἐστὶ καὶ πάσης αἵρεσχελίας ἀνάμεστα».¹

Στὸ τέλος τοῦ ἰδίου αἰώνα ἄλλος ἀναγνώστης-μοναχὸς ποὺ χρησιμοποιοῦσε καὶ παρέβαλλε χειρόγραφα καὶ ἐντυπα στὴ Βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς τοῦ σημειώνει στὸ βιβλίον *Λειτουργίαι τῶν ἁγίων Πατέρων*, Παρίσι 1560: «Πολλὰ, καταπολλὰ οἱ διαβολόφραγκοι παρέφθειραν τὰς τρεῖς ταύτας λειτουργίας, ἀνάθεμά τους τρεῖς χιλιάκις καὶ αἰωνιώσις».²

Βέβαια οἱ ἀναγνώστες τῆς Ἀνατολῆς, παρ' ὅλες τὶς ὑποψίες τους, καὶ ἐξαιτίας τῆς γνωστικῆς τους ἀδυναμίας δὲν φαίνεται νὰ κατάλαβαν σὲ ὅλο τῆς τὸ μέγεθος τῇ νόθευσῃ τῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς Δυτικούς.

Ἔτσι ὅταν στὰ 1779 ὁ προτεστάντης περιηγητὴς Μπιρρόνσταλ συναντᾷ τὸν ἐπίσκοπο Σταγῶν Παρθένιο στὴν Καλαμπάκα, θὰ τοῦ δείξει ἕνα χωρίο ἀπὸ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο, ποὺ ὑπῆρχε στὶς ἐντυπες ἐκδόσεις, νὰ μὴν ὑπάρχει σὲ κανένα χειρόγραφο καὶ μάλιστα σὲ ἕνα περγαμηνὸ ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ ὁ Παρθένιος. Ὁ Παρθένιος θὰ χρησιμοποιήσει ἄμεσως ἕνα δικό του τρόπο γιὰ νὰ διασταυρώσει τὴν ὑπόδειξιν τοῦ Σουηδοῦ φιλόλογου: θὰ ἀνατρέξει στὰ *Σχόλια εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην* τοῦ Θεοφύλακτου Βουλγαρίας. Ἀφοῦ ἐκεῖ τὸ χωρίο δὲν σχολιάζεται, εἶναι νόθο καὶ πέρασε μετὰ τὴν τυπογραφίαν στὶς ἐλληνικὲς ἐκδόσεις τῶν Εὐαγγελίων.³

1. Ἀντίτυπο τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, σημεῖωμα στὸ πίσω μέρος τοῦ τίτλου· *pecus*=ζῶο, καὶ μεταφορικά, ἄλογος ἄνθρωπος.

2. Παντελεήμων Λαυριώτης, «Κατάλογος ἀρχετύπων ἡτοι ἀρχαιότερων ἐκδόσεων (1488-1599) τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἀθῶν Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας ἀποκειμένων», *Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη* 16 (1951) 175, ἀρ. 99-100.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλλοίωσης τῶν λειτουργικῶν ἐντυπων βιβλίων δὲν ἦταν πρόβλημα μόνον τῶν ἐλληνοφώνων ὀρθοδόξων ἀλλὰ καὶ τῶν σλαβοφώνων: «[...] θέλω ἕνα ἀγορασθῆναι ἀπὸ τοὺς κυρίους ἐκτελεστὰς μου εἰς τὴν Μόσχαν τῆς Ρωσσίας — ὅχι εἰς τὴν Πολωνίαν ὅπου τὰ Ρωσικὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία εἶναι ἡλλουωμένα — [...] ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς Ἐκκλησίας τοῦ Ὁρθοδόξου Ἀνατολικοῦ δόγματος, εἰς Ρωσικὴν γλῶσσαν [...] καὶ τὰ βιβλία ταῦτα νὰ διανεμηθοῦν εἰς τὴν Δαλματίαν, τὴν Βοσνίαν, ἢ Σερβίαν [...]» γράφει στὴ διαθήκῃ του ὁ Ἀνδρέας Κάσσης ἀπὸ τὴν Πάτρα (Βενετία, 20 Μαΐου 1749). Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζιου, «Ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων Τεῦχος δεῦτερον», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 9 (1960) 560 καὶ ἀνάτυπο, Ἰωάννινα 1960, σ. 146.

3. J. J. Björnstaahl, Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779 Μετάφραση, προλε-

Σημειώσαμε παραπάνω ότι η δξυνση τῶν διεκκλησιαστικῶν ἀντιθέσεων εὐαίσθητοποιεῖ τοὺς ἀναγνῶστες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοὺς κάνει φιλέρευνους καὶ προσεκτικούς. Ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ τὸ «νόθο» σημεῖο θὰ ἐντοπιστεῖ, ὁ ἐμπορικὰ εὐαίσθητος τυπογράφος-ἐκδότης θὰ σπεύσει στὴν ἐπόμενη ἐκδοση νὰ τὸ ἀφαιρέσει ἢ νὰ τὸ διορθώσει. Ὡς τότε ὁ χρήστης μπορούσε νὰ ἀρκεστεῖ στὸ σχολιασμό, στὴ διαγραφὴ ἢ στὴ διόρθωση τοῦ «νόθου» σημείου. Ἐνα παράδειγμα: στὰ ἐντυπα ὁρθόδοξα Εὐχολόγια τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα ἀλλὰ καὶ στὴν πρώτη ἐκδοση Ἀρχιερατικοῦ τοῦ 1714 ὑπῆρχε ἡ φράση «ὁ τῷ κορυφαίῳ Πέτρῳ τὴν σὴν οἰκοδομήσας ἐκκλησίαν» καὶ «ταύτην τὴν ἐξουσίαν δούς», ὅπως ἀκριβῶς ὑπῆρχε καὶ στὰ δυτικὰ Εὐχολόγια καὶ Ἀρχιερατικά. Ἡ δξυνση τῶν σχέσεων καθολικῶν καὶ ὁρθόδοξων κατὰ τὸν 18ο αἰώνα, καὶ μάλιστα στὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας μὲ τὴ φιλοκαθολικὴ ὁμολογία πίστεως τοῦ μητροπολίτη Μελέτιου Τυπάλδου καὶ τῶν μαθητῶν του (1708), φανέρωσε ὑποπτη γιὰ φιλοκαθολισμό τὴ φράση γιὰ τὸν κορυφαῖο ἀπόστολο Πέτρο ποὺ εἶχε τυπωθεῖ πολλὲς φορὲς ὡς τότε. Στὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις, ὁ τυπογράφος, ἀφοῦ τὸ δηλώσει μὲ ἔμφαση στὸν πρόλογο, θὰ τροποποιήσει τὶς φράσεις γιὰ νὰ ἀναφέρονται μόνο στοὺς Ἀποστόλους, χωρὶς «προνομιακὲς» μεταχειρίσεις γιὰ τὸν Πέτρο ὅπως θέλει ἡ δυτικὴ παράδοση. Σὲ ἀντίτυπο τοῦ Ἀρχιερατικοῦ τοῦ 1714 ὑπάρχουν μεταγενέστερες διαγραφές καὶ διορθώσεις τῶν ἐπίμαχων φράσεων.¹

Ἀλλὰ οἱ νοθεύσεις τῶν ἐντυπων βιβλίων δὲν ὑπαγορεύονται μόνο ἀπὸ τὶς διεκκλησιαστικὲς ἀντιθέσεις. Μερικὲς φορὲς τὶς ὑπαγορεύουν καὶ οἱ ἐνδοεκκλησιαστικὲς. Ἡ ἔρις τῶν κολυβάδων καὶ ἀντικολυβάδων στὴν ὁρθόδοξὴ Ἀνατολὴ θὰ γίνεи κύρια αἰτία γιὰ τὴ νόθευση τοῦ *Πηδάλιου* τοῦ Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου Ἀγιορείτη, ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς ἐκτύπωσής του, Θεοδώρητο ἐξ Ἰωαννίνων. Τὸ *Πηδάλιο* ἀφοῦ ἐλέγχθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τοὺς σοβαρότερους ἐκφραστὲς τῆς σκληρῆς, συντηρητικῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὶς νεοτεριστικὲς ἰδέες (Ἀθανάσιο Πάριο, Μακάριο Νοταρά, Δωρόθεο Βουλησιμά) ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸν Πατριάρχη καὶ τὴ Σύνοδο, τυπώθηκε στὴ Λειψία τὸ 1800. Ὅταν τὸ *Πηδάλιο* ἔφτασε τυπωμένο στοὺς συνδρομητὲς του στὴν Ἀνατολὴ, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ Θεοδώρητος εἶχε προσθέσει δικές του ἀπόψεις, ἀντικολυβάδικες

γόμενα, σημειώσεις Μεσημβρινός, Θεσσαλονίκη, *Τὰ τετράδια τοῦ Πήγα*, 1979, σ. 75-76.

1. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1536-1799)», *Θησαυρίσματα* 14 (1977) 147-150.

κυρίως, για θιγόμενα από τους συγγραφείς του *Πηδάλιον* θέματα κατά τον υπομνηματισμό των αποστολικών και συνοδικών κανόνων: ή παραβολή του έντυπου με το χειρόγραφο εντόπισε τις προσθήκες οι οποίες μαυρίστηκαν, άσπρίστηκαν ή κόπηκαν σε όσα αντίτυπα δεν είχαν διατεθεί, ενώ κυκλοφόρησε εγκύκλιος για την επισήμανση των «κακοδόξων» σημείων.¹

Είδαμε ότι η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο ήταν και λόγος διατήρησης σε χρήση του χειρόγραφου. "Ας σημειωθεί εδώ και ένας άλλος λόγος που έχει σχέση με τις αντίστάσεις στην τάση για εξομιοιωμένη «κοινή» λατρεία, στην οποία αναγκαστικά οδηγούσαν τα έντυπα λειτουργικά βιβλία και μάλιστα τα τυπικά. Οι αντίστάσεις αυτές φαίνεται να υποχωρούν στο τέλος του 18ου αιώνα. Γράφει ο Θεοδώρητος έξ 'Ιωαννίνων (1800): «Τά έν 'Αγίω "Ορει σωζόμενα τυπικά, είσι κατά την άρέσκειαν των μονών τεθειμένα, διά τούτο και άσύμφωνα εύρίσκονται είς τά παρόμοια. Καί πρέπει τινάς νά ακολουθεΐ τó καθολικόν τής εκκλησίας τυπικόν».²

Έξετάζοντας τα κοσμικά-λόγια έντυπα βιβλία θά βρούμε παρόμοιες αντιδράσεις με εκείνες για τα εκκλησιαστικά έντυπα. Παραβάλλονται και αυτά με τα χειρόγραφα, επαναφέρονται στα περιθώρια και τα παράφυλλα τους τα σχόλια και άλλα στοιχεία που ύπρχαν στο χειρόγραφο και παραλείφθηκαν κατά την εκτύπωση. Σημειώνω τρεις περιπτώσεις (άντίτυπα Μονής Μεγίστης Λαύρας του "Αθω): 'Αριστοφάνης, *Κωμωδία έννέα, Βενετία, "Αλδος, 1498*,³ Θεόφιλου Κορυδαλέα, *Υπομνήματα είς την Λογικήν του "Αριστοτέλους, Βενετία 1729* (τρία αντίτυπα) και Εϋγένιος Βούλγαρης, *Λογική, Λιψία 1766*.

Θά μπορούσε νά παρατηρηθεΐ εδώ ότι οι άναγνώστες που έπανάφεραν τα σχόλια είναι λόγοι οι οποίοι, κινημένοι και από την όπτική συνήθεια του χειρόγραφου, επάνεφεραν τα σχόλια για νά πλουτίσουν τα αντίτυπά τους με στοιχεΐα βοηθητικά για την κατανόηση του κειμένου· κάτι που δεν σημαίνει ότι την ένεργείά τους προσδιόρισε δυσπιστία στο έντυπο βι-

1. *Πηδάλιον...* ήτοι άπαντες οι ιεροί και θείοι κανόνες... έρμηνευόμενοι παρά 'Αγαπίου ιερομονάχου και Νικοδήμου μοναχού... έπιστάσια δέ και έπιμελεία του ευτελους έν ιερομονάχοις Θεοδωρήτου..., Λιψία 1800 και 'Αθήνα, Γκαρπολάς, *1841. 'Η εγκύκλιος για την επισήμανση των κακοδόξων σημείων είναι του πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νεοφύτου, Αϋγουστος 1802· ύπάρχει χειρόγραφη στά παράφυλλα αντίτυπων τής πρώτης έκδοσης και τυπωμένη στη σ. ζ' τής δεύτερης έκδοσης, που φυσικά στο σώμα της δεν περιέλαβε τις προσθήκες του Θεοδωρήτου.

2. *Πηδάλιον...*, δ.π., σ. 167.

3. Παντελεΐμων, «Κατάλογος άρχετύπων...», δ.π., σ. 158-159, άρ. 7.

βλίο. Θά μπορούσαμε πάντως νά σημειώσουμε κάτι πού θά μᾶς βοηθοῦσε νά καταλάβουμε τίς συμπεριφορές τῶν ἀναγνωστῶν καί τῶν λογίων βιβλίων: ἀκόμη καί στόν προχωρημένο 18ο αἰώνα δέν φαίνεται νά ἔχει κρυσταλλωθεῖ ἡ ἐμπιστοσύνη στά ἔντυπα, δηλαδή ὅτι μποροῦν, ἀνεξάρτητα ἀπό τά χειρόγραφα, νά λειτουργήσουν ὡς αὐτοδύναμοι φορεῖς γιά τή μετάδοση τῆς γνώσης.

Παρ' ὅλα αὐτά, στό τέλος τοῦ ἑλληνικοῦ 18ου αἰώνα φαίνεται νά δημιουργοῦνται οἱ παράγοντες πού θά ὀδηγήσουν στήν ἐπικράτηση τοῦ ἔντυπου βιβλίου ὡς ἀνεξάρτητου καί ἀποτελεσματικοῦ φορέα γιά τή μετάδοση τῆς γνώσης. Τά χειρόγραφα δέν θά πάψουν ποτέ νά εἶναι σέ χρήση ἀλλά φαίνεται νά μειώνονται οἱ τάσεις γιά παραβολές καί συγκρίσεις.

Ἀπό τήν ἀποψη τῆς παραγωγῆς καί τῆς διακίνησης τοῦ βιβλίου, θά σημειῶνε κανεῖς τήν αὐξηση τῶν τόπων καί τῶν τυπογραφείων πού παράγεται τὸ ἑλληνικό βιβλίο: Βιέννη, Λιψία, Τεργέστη, Παρίσι, Μόσχα, Κωνσταντινούπολη, Κέρκυρα· πάντα ἡ Βενετία. Αὐξηση τῶν βιβλίων πού τυπώνονται, κατακόρυφη ἀνοδος τῶν νεοτερικῶν βιβλίων, τῶν μεταφράσεων καί τῶν ἐρανισμάτων ἀπό εὐρωπαϊκά βιβλία.¹

Ἡ διακίνηση τοῦ βιβλίου διευκολύνεται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς καί περισσότερο ἐκχρηματισμένης οἰκονομίας, ἡ ἀπόκτηση βιβλίων μέ συνδρομητὲς φέρνει πιὸ κοντά τὸ ἀναγνωστικό κοινὸ στὸ βιβλίο καί τὸ κάνει μέτοχο, «συμβαλλόμενο» στὴ διαδικασία καί τὸ κόστος τῆς ἐκδόσης. Τά χειρόγραφα εἶναι τώρα περισσότερο ἀντίγραφα ἀπὸ ἔντυπα, ἀκόμη καί γιά τὰ παραδοσιακά-ἐκκλησιαστικά βιβλία,² πράγμα πού δείχνει στροφή καί ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸ ἔντυπο. Βέβαια ὁ ἐρευνητὴς θά διαπιστώσει ὅτι σ' αὐτὴ τὴν περίοδο γράφτηκαν, καί πάντως σώθηκαν, περισσότερα χειρόγραφα ἀπὸ ὅ,τι σὲ προηγούμενες. Θέλω ἐδῶ νά θυμίσω ὅτι ἔχουμε πολλὰ χειρόγραφα μὲ τὰ μαθήματα τῶν δασκάλων τῆς ἐποχῆς πού γράφτηκαν πρὶν καί μετὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν ἀντίστοιχων βιβλίων. Οἱ μαθητὲς ἔχαναν τὸν πολύτιμο χρόνο τῆς μελέτης γιά νά ἀντιγράψουν καί οἱ δάσκαλοι τοὺς συνειδητοποίησαν καί διαμαρτύρονταν γιά τὴ μεγάλ-

1. Φίλιππος Ἡ. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α' Τὰ βιβλιογραφικά κατὰλοιπα τοῦ Ε. Legrand καί τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 37-41.

2. Σπυρίδων (Καμπανίου) Λαυριώτης - Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, Κανταβριγία 1925, σ. 212, ἀρ. 1279 *Τριώδιον* τοῦ 1758. Στὸ τέλος σημειώνεται: «Τὸ παρὸν Τριώδιον ἐκέλευσεν ὁ προηγούμενος παπὰ κύρ Ναθαναὴλ νὰ γράψωμεν ὡσάν καί τὸ στάμπινον [...] Ἀλλὰ νὰ γράφει τινὰς καί ἀπὸ στάμπαν κατὰ πολλὰ εἶναι δύσκολον».

λη ζημιὰ πού ἔφερνε ἡ ἔλλειψη βιβλίων: καθὼς οἱ παιδευτικοὶ σκοποὶ γίνονται τώρα οὐσιαστικότεροι ἢ ἀτέλειωτη ἀντιγραφὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρεῖται ἀποτελεσματικὸ μέσο μάθησης.

Εἴμαστε σὲ ἐποχὴ πού ἡ ἀμφισβήτηση τοῦ παιδευτικοῦ συστήματος καὶ ἡ ἀναζήτηση νέων γνώσεων ὀδηγεῖ σὲ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν αὐθεντικότητα τοῦ χειρόγραφου πού εἶναι ὁ φορέας τῆς παραδοσιακῆς γνώσης. "Ολοὶ ζητοῦν τὰ ἔντυπα καὶ ὅταν δὲν μποροῦν νὰ τὰ ἐκδώσουν ἢ νὰ ἀποκτήσουν ἀντίτυπο τῆς ἐκδοσης καταφεύγουν στὸ χειρόγραφο πού εἶναι ὑποκατάστατο τοῦ ἀνέκδοτου ἐντύπου ἢ τοῦ ἐλλείποντος ἀντύπου. Ἀκόμη στοιχεῖα ἐνισχυτικὰ γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐντύπου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἡ ἀπόχτηση τυπογραφείων ἀπὸ τὶς διοικητικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές. Τὸ 1798 ἱδρύεται Τυπογραφεῖο τῆς Διοικήσεως στὴν Κέρκυρα, τὸ ὁποῖο γιὰ δεκαετίες θὰ ἐκδίδει ἑκατοντάδες ἔντυπα πού χρειάζονταν ἡ Διοίκηση γιὰ νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς πολίτες. Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, σὲ ἐποχὴ πού σκληραίνει τὴ στάση του ἀπέναντι στὶς νεοτερικὲς ἰδέες καὶ τοὺς φορεῖς τους, ἱδρύει τυπογραφεῖο καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ἔντυπά του προσπαθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσει «τοὺς ἐξ Εὐρώπης ἀθέους»: ἡ ἐκδοση ἐνὸς φυλλαδίου ἢ ἓνα πατριαρχικὸ γράμμα τυπωμένο σὲ ἑκατοντάδες μονόφυλλα φαίνεται νὰ εἶναι ἀποτελεσματικότερο ἀπὸ τὸ μεγάλό-πρεπο σιγίλλιο.

Τυπογραφεῖα θὰ ἱδρῦσουν καὶ οἱ ἐπαναστατημένοι "Εἱλληνες τοῦ 1821 γιὰ νὰ κερδίσουν μὲ τὰ ἔντυπά τους τὴ μάχη τῶν ψυχολογικῶν παραγόντων γιὰ τὸν ἀγωνιζόμενο λαὸ ἢ νὰ διεκπεραιώσουν τὶς ἀνάγκες τῆς Διοικήσεως.

Τὰ στοιχεῖα πού ἐκτέθηκαν ἐπέτρεψαν νομίζω νὰ παρακολουθήσουμε τὴ μακρόχρονη πορεία πού ἔφερε στὴν ἐπικράτηση τοῦ ἐντύπου μὲ τὴ δημιουργία τῶν κατάλληλων προϋποθέσεων γιὰ τὴν παραγωγή καὶ διάδοσή του καὶ τὴν κάμψη τῆς δυσπιστίας τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ· σύγχρονα παρακολουθήσαμε τὶς ἀλλοιώσεις πού ἔφεραν στὴν ἀντιστροφή τὴ σχέση χρήσης χειρογράφου-ἐντύπου σὲ δύο περιόδους τῆς ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας μὲ ρευστὰ τὰ ὄριά τους, πού ὅμως μποροῦν μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα νὰ τοποθετηθοῦν στὸν φθίνοντα 18ο αἰώνα.